

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN GÜNÜMÜZE
LIBYA SİYASAL TARİHİNDE MÜLKİYET REJİMLERİ****FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO THE PRESENT
PROPERTY REGIMES IN LIBYAN POLITICAL HISTORY**Furkan YILMAZ * **Makale Bilgi**Gönderi: 06/04/2023
Kabul : 27/10/2023**Anahtar Kelimeler***Mülkiyet Hakkı,
Libya'da Sınıf İlişkileri,
Libya Anayasaları,
Kaddafi Rejimi,
Kaddafi Sonrası Libya.***Article Info**Received: 06/04/2023
Accepted: 27/10/2023**Keywords***Property Rights,
Class Relations in
Libya,
Libyan Constitutions,
Gaddafi Regime,
Post-Gaddafi Libya.***Özet**10.21492/inuhfd.1278602

Libya mülkiyet rejimlerinde yüzyıllardır geçirdiği dönüşümlerle doğrudan bağlantılı olarak siyasal yapısında da dönüşümler geçirmiştir. Ülkenin içerisinde bulunduğu mevcut siyasal atmosferi anlamak için bu dönüşümlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Libya'da mülkiyetin kısa bir tarihçesini ortaya koymayı hedeflemektedir. Mülkiyet meselesinin hukuki ve siyasi üstyapıların oluşumundaki belirleyici rolü dikkate alınarak mülkiyet rejimleri üzerinden Libya siyasal tarihi ve Libya anayasaları incelemeye konu edilmiştir. Bununla birlikte aynı bakış açısıyla Libya'da mülkiyet hakkının tarihi de çeşitli yönleriyle ortaya koyulmuştur. Bu yaklaşımla incelemeye Libya'daki Senüsiyye hareketinin etkisi de dikkate alınarak Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlanmıştır. Ardından İtalyan kolonizasyonu ve Libya'nın bağımsızlığa kavuşması süreci özellikle mülkiyete ilişkin hukuki hükümler üzerinden incelenmiştir. Libya Krallığı'nın kurulması ve 1951 Anayasası'nın hazırlanması, Kaddafi'nin devrimi, rejimi, sözde anayasa olarak kalsa da rejimin anayasal nitelikteki metinleri siyasal tarih ve mülkiyet tarihi açısından ele alınmıştır. Nihayet Kaddafi sonrası Libya'nın içerisinde bulunduğu politik karmaşa mülkiyet ve sınıf ilişkileri bakımından değerlendirilmiştir. İç savaşın ve mevcut rejimsizlik durumunun sınıfsal mahiyeti mülkiyet üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, iç çatışmalarıyla uluslararası gündemi meşgul eden Libya'yı, konuya ilişkin yabancı literatürü tarayarak doğrudan siyasal rejim ve mülkiyet ilişkisi temelinde ele almayı ve Türkçe yazında bir eksikliği gidermeyi hedeflemektedir.

Abstract

Libya has undergone transformations in its political structure directly correlation with the transformations in its property regimes over the centuries. It is important to analyze these transformations in order to understand the current political atmosphere in the country. The study aims to present a brief history of property in Libya from the Ottoman Empire to the present day. Considering the determining role of the property in the formation of legal and political superstructures, Libyan political history and Libyan constitutions have been analyzed through property regimes. In this respect, from the same perspective, the history of the property rights in Libya has been presented in various aspects. Therefore the study starts from the Ottoman Empire period, taking into account the influence of the Senussiyya movement in Libya. And the Italian colonization and the process of Libya's independence are examined, especially through the legal provisions about property. The establishment of the Kingdom of Libya and the drafting of the 1951 Constitution, Gaddafi's revolution, his regime, and the constitutional texts of the regime, even though they remained as a fake constitution, are analyzed in terms of political history and property history. Finally, the political mess in post-Gaddafi Libya is evaluated in terms of property and class relations. The class character of the civil war and the current regimeless state has been analyzed through property. The study aims to examine Libya, which has occupied the international agenda with its internal conflicts, directly on the basis of the relationship between political regime and property by reviewing the foreign literature on the subject and to fill a gap in the Turkish literature.

 Bu eser [Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır.

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

Atıf Şekli | **Cite As:** YILMAZ, Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Libya Siyasal Tarihinde Mülkiyet Rejimleri", İnÜHFD, 14(2), 2023, s.426-440. **İntihal** | **Plagiarism:** Bu çalışma intihal programında kontrol edilmiş ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | **This article has been controlled via a plagiarism software and reviewed by at least two blind referees.**

EXTENDED SUMMARY

Property regimes and political regimes affect each other. The property regime is one of the main determinants of political regime changes. And structural transformations related to it are reflected in the constitution. This situation can be seen in Libya. The civil war in Libya and the current regimeless state can be analyzed from this perspective. The aim of this study is to examine the right to property as a constitutional right together with Libya's political history and to do so with a historical materialist method. Looking at the history of Libya, there was no agricultural reform in this region during the Ottoman Empire. Livelihood was based on pastoralism and trade. Therefore, large lands were not appropriated. Private ownership of real estate existed only in certain areas and was on small plots of land. Collective ownership was common on large tracts of land in the interior.

But the lifting of the ban on foreigners buying lands and real estates, the Italian appropriation of large tracts of land through purchase or mortgage, and Italy's plans to establish an agricultural colony in Libya while Italy was industrializing, led to regime change. A lot of land that had been dedicated to religious purposes and collective use was expropriated for agricultural purposes under fascism. Italian peasants and agricultural workers were settled on this land while Libyans were expropriated. A differentiation from the Ottoman property regime and an imperial structural transformation emerged. When Libya's independence was being debated after World War II, the protection of property belonging to Italian citizens was on the UN agenda. The constitution of the independent Kingdom of Libya took a liberal stance and protected private property rights. Libyans were frustrated because Italians were still using most of the fertile land in their country. Moreover, the constitutional provisions protected the injustice they felt they had suffered. The people's reactions were expressed in the press and in protests against the king. The existing social discontent deepened by a combination of different social problems and the influence of Arab socialism and Arab nationalism overthrew the monarchy.

The Libyan officer Gaddafi seized power in a military coup. The Gaddafi regime imposed severe restrictions on private property. Significant nationalization moves have been made. Public ownership has been emphasized. The regime, which partly followed a socialist tendency, prevented a class differentiation based on property ownership in its early years. Gaddafi justified limiting property rights on the basis of the Koran. He opposed the use of private property rights for exploitation. Under the Gaddafi regime, the constitution strengthened social rights over individual rights and freedoms. Particular attention was paid to the right to housing. The Socialist Real Property Registry was introduced. Severe restrictions were imposed on home ownership. But eventually neoliberal reforms were introduced in the last years of the regime. The rulers and their relatives were enriched through oil revenues and the construction sector. Gaddafi's theses of Islamic socialism created deep class differences within Libya underneath his anti-imperialist stance. The question of property also emerged as a factor in the overthrow of this regime.

The interests of global capital and the interests of the citizens whose property rights were violated under Gaddafi regime were reconciled in the overthrow of Gaddafi. During the civil wars, citizens whose property rights had been violated under the Gaddafi regime sought to reclaim property that had previously belonged to them, either through the law or through violence. Returning properties to their former owners as they were, or paying large compensation to them, would re-establish a class of large property owners. It would also create homelessness and poverty for the masses. On the other hand, new social groups, many of them illegally enriched during the civil war, continue to acquire large properties. The lack of a monopoly on the legal use of violence over the whole of Libya prevents any talk of an established regime for private property. After all, law and constitution cannot express a certainty and a system in the absence of a monopoly on legal use of violence. Although the legal regulations and new constitutional provisions are not fully applicable in practice, they show a liberal tendency in a way to reassure foreign investors. However, it can also be argued that the lack of full implementation of the legal regulations currently coincides with the interests of various capitalists. As a matter of fact, the political mess that Libya is in has enabled new social groups that benefit from the mess to acquire property, while the mess itself provides a useful regimeless state for both imperialism and the locally enriched class.

I. GİRİŞ

Trablusgarp, Sirenayka ve Fizan şeklinde üç ana bölgeden oluşan Libya, tarih boyunca bölgesel olarak farklılık göstermekle birlikte çok çeşitli iktidar sahiplerinin (Antik Yunan, Roma, Kartaca, Arap, Vandal, Bizans, Berberi, Fâtımî, İspanyol, St. John Şövalyeleri ve Osmanlı) hâkimiyetine girmiştir. İtalyanların mülk edinimleri ve İtalyan sermayesinin bölgeye girmesiyle, bölgede Osmanlı egemenliği giderek azalmış, ilerleyen süreçte bölgenin kontrolü İtalya tarafından tamamen ele geçirilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler'in doğrudan müdahil olduğu süreç içerisinde bağımsız bir Libya devleti kurulmuştur. Kurulan Libya Krallığının yönetimi altında çıkan toplumsal hoşnutsuzluklar Muammer Kaddafi ve ekibinin askeri darbesinin ciddi bir tepkiyle karşılaşmaksızın kabullenilmesine yol açmıştır. Kaddafi rejiminin özellikle son 20 yılında yarattığı hoşnutsuzluklar sonucunda ise 42 yıl süren rejim 2011'de çıkan iç savaş sonucunda devrilmiş ve Kaddafi yönetiminden sonra ülkede hâlâ istikrarlı bir yönetim sağlanamamıştır. Ülkenin içerisinde bulunduğu mevcut siyasal atmosferi anlamak için mülkiyet yapısındaki dönüşümlerin de izinin sürülmesi elzemdir. Dolayısıyla çalışmanın temel sorusunu Libya'nın bugünkü durumunda mülkiyet ilişkilerinin tarihsel rolünün ne olduğu oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışma Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Libya'da mülkiyeti bir hak ve sosyal olgu olarak, siyasi rejimlerle bağlantılı biçimde ele alacaktır. Çalışma, iç çatışmalarıyla uluslararası gündemi meşgul eden Libya'yı, konuyu doğrudan ve bütüncül bir şekilde ele alan Türkçe kaynakların eksikliği nedeniyle büyük ölçüde yabancı literatürü tarayarak doğrudan siyasi rejim ve mülkiyet ilişkisi temelinde ele almayı ve Türkçe yazındaki eksikliği gidermeyi hedeflemektedir.

Çalışma temelde üç bölümden oluşacaktır. İlk başlık altında Libya'nın bağımsız bir devlet olmadan önce Osmanlı İmparatorluğu ve İtalya Krallığı bünyesindeki siyasal rejimi ve mülkiyet rejimi, ardından Libya Krallığı altında siyasal rejimin ve mülkiyet rejiminin değişimine ilişkin bir çerçeve sunulacaktır. İkinci başlık altında Kaddafi yönetiminin genel hatları ve mülkiyet rejimi ortaya koyulacaktır. Üçüncü başlık altında Kaddafi yönetiminin ardından ülkedeki mevcut siyasal duruma ve mülkiyet hususundaki tartışmalara ilişkin bir değerlendirme ortaya koyulacaktır.

II. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAN BAĞIMSIZ LİBYA'YA MÜLKİYET REJİMLERİ

A. Osmanlı Döneminde Libya

Libya'nın bugünü için hâlâ önem taşıyan bazı yapılanmaların kökeni Osmanlı İmparatorluğu'na dayanmaktadır. Bugünü anlayabilmek için mülkiyet rejimleri ele alınırken Osmanlı dönemindeki Libya'dan başlamak gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu 1551'de Trablus'u ele geçirerek Trablusgarp Eyaletini tesis etmiş; daha önceden imar gören arazi bireylerin özel mülkiyeti olarak sayılırken fetih sonrasında fethedilen arazi büyük ölçüde devlet mülkü olarak kabul edilmiş ve bu arazilerde mülk arazi rejiminin yanı sıra köylülerin vergi karşılığında toprağı işleyebildiği miri arazi rejimi de öngörülmüştür¹. İmparatorluğun feodal yapısı ve bölgedeki kabilelerinin küçümsenemeyecek siyasal etkinlikleri merkezi bir yönetimin tam manasıyla tesis edilememesine, dahası 1711-1835 tarihleri arasında Karamanlı Hanedanınca yürütülen özerk bir yönetimin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı'nın bölgede uyguladığı haraç politikası Karamanlıları yerli ve yabancı tacirlere borçlanmaya, Avrupalı tüccara önemli imtiyazlar vermeye, yeniçeri soyundan gelen imtiyazlı yönetici sınıfın (kuloğlu) vergi imtiyazlarını kaldırmaya zorlamıştır².

19. yüzyıl, Muhammed bin Ali es-Senûsî'nin başlattığı dinî ve politik bir hareket olan Senûsiyye'nin doğumuna ve gelişimine tanıklık etmiştir. Zira Kuzey Afrika coğrafyası çeşitli tarikatların ve dini hareketlerin tesirine uzak değildir. Bedevilerin yaşam tarzlarına uygun bir dinsel yorum getiren Senûsiyye, özellikle Sirenayka'daki kavşak noktaları ile hac ve ticaret merkezleri üzerinde sosyal ve ideolojik kurumlar inşa etmiştir³. O döneme dek Fizan ve Trablusgarp'ın aksine tüccar için bir pazar sunmayan Sirenayka, Senûsiyye'nin kabile konfederasyonları arasında kurduğu ittifaklarla kabilelerin birer ticari güç hâline gelmesini ve dolayısıyla kabile seçkinlerinin bir tüccar sınıfı oluşturmasını sağlamıştır⁴. Kabile yapısıyla uyumluluk gösteren Senûsiyye teşkilatlanması kabile yapısını korurken aynı zamanda ulusal bir bilincin oluşmasında da rol oynamıştır⁵.

Libya'da kabile yapısına gelince, kabileler buldukları bölgelerin coğrafi ve ekolojik koşullarına göre kendi içlerinde karmaşık sınıfsal ayrımlar içermektedir. Kabilelerin içinde zanaatkarlar, köleler ve kendi askeri güçleri yer almaktadır fakat büyük toprak sahibi bir sınıftan söz edilemez. Kentlerde ve vahalarda özel mülkiyetten bahsedilebilirken iç bölgelerdeki araziler üzerinde akrabalık ideolojisi ile yeniden üretilen bir kolektif mülkiyet pratiğinden bahsedilebilir⁶. Aynı maddi koşulların bir sonucu olarak Trablusgarp ve Fizan'ın aksine Sirenayka'da gerçek anlamda bir köylü sınıfı yoktur⁷. Bu nedenle Libya kabileleri ve vahaları

¹ ÇAKAR, Enver: Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s.253. CİN, H.: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı, Ankara 1978, s.1, 5.

² AHMIDA, A. Abdullatif: Forgotten Voices: Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya, Routledge, New York 2005, s.5, 14.

³ EVANS-PRITCHARD, E.E.: The Sanusi of Cyrenaica, Clarendon Press, Oxford 1949, s.78; ZIADEH, Nicola A.: Sanûsiyyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam, Brill, Leiden 1968, s.114; ÖZKÖSE, Kadir: "Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1(2), 2013, s.19.

⁴ AHMIDA, s.4; EL-KİHYA, Mansur Ö.: Libya'nın Kaddafisi, Çev. Saadet Yıldız İnal, Kaknüs, İstanbul 2011, s.44-45.

⁵ EVANS-PRITCHARD, s.71.

⁶ AHMIDA, s.21.

⁷ AHMIDA, s.6.

üzerinde Senûsî soylularının iktidarını güvence altına alan Senûsî örgütlenmesi, ayrıca seçkin bir ulema sınıfı ve tüccar sınıfı yaratırken zaviyelerinin yakınlarında bulunan göçebeleri tarımsal üretim gücü olarak kullanmıştır⁸. Senûsî seçkinleri Cağbub veya Kufra gibi iç kesimlerde yaşadıkları için bunların maddi ihtiyaçları kıyı şeridindeki tekke ve zaviyelerin üretimleri ve ticari kazançları üzerinden sağlanmıştır⁹. Muhammed el-Mehdî es-Senûsî döneminde Sirenayka'daki bedevilerin hemen hepsi Senûsî düzeninin çatısı altında toplanmış, hareket Trablusgarp ve Fizan'a da yayılarak ticareti teşvik etmiştir. Dolayısıyla Libya, Osmanlı'nın Anadolu'daki feodal yapılanmasından farklı ve özgün yapılar içermektedir¹⁰.

Senûsiyye hareketi, 1856'da Sultan I. Abdülmecid tarafından fermanla resmen tanınmıştır. Evans-Pritchard'a göre Senûsî zaviyeleri vergiden muaf tutularak buldukları bölgelerde vergi toplama yetkisine de kavuşturulmuştur¹¹. Nitekim Osmanlı, bedevilerden Senûsîlerin yardımı olmaksızın vergi toplayamamaktadır. Tarikat, Osmanlı'nın bazı burjuva hukuk kurallarını da öngören Tanzimat reformlarına karşı çıksa da karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı Osmanlı-Senûsî birlikteliği bölgede bir "ortak yönetim" tesis etmiştir¹². Michel Le Gall ise Senûsî zaviyelerinin vergi muafiyeti ve imparatorluğun vergi toplamasına yardım etmeleri hususlarında daha temkinlidir. Zira vergi muafiyetine ilişkin net bir ferman bulunmamakla birlikte 1882-1884, 1888-1891 ve 1891-1894 tarihlerinde Senûsîlere sadık bazı kabilelere karşı Osmanlı güçleri tarafından silahlı vergi seferleri düzenlenmiş ve çatışmalar yaşanmıştır¹³.

Tarikat, şer'i hükümlere sarılan göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzını öne çıkarıp kabile seçkinlerini himaye ederek manda ve himayeci güçlerin dayatmak istediği kolonyal üretim pratikleriyle uzlaşmayan bir doktrin izlemiştir. Bu uzlaşmazlık Senûsiyye'nin sömürgecilere karşı direnişte önemli bir konum teşkil etmesine yol açmıştır. Öte yandan Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh gibi isimlerin İslam'ı kapitalist ilişkilere uyarlamaya çalışan anti-empyralist, modern ve reformist önerilerinin etkisi kentli nüfusla sınırlı kalmıştır¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgede uygulanan mülk rejimine dönülürse 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi bu hususta temel bir kaynak teşkil etmektedir. Zira Kanun toprak mülkiyetine ilişkin hükümler bakımından Libya'da da uygulanmıştır. Buna göre mülkiyet beş kategoriye ayrılmaktadır: Mülk, vakıf arazileri miri, metruk ve mevat araziler. Mülk arazisi bireylerin üzerinde özel mülkiyet hakkına sahip olduğu araziye; vakıf arazisi dini bir amaçla bağış yoluyla özel mülkiyetten çıkarılan araziye; miri arazi devlet hazinesine ait intifa hakkının doğrudan devlet kontrolünde olduğu araziye; metruk arazi bir köy, kabile veya başka bir birimin kamusal ve kolektif kullanımında bulunan özel mülkiyet konusu olmayan araziye, mevat arazi ise işlenemeyen, bireysel temlik konusu olmayan kum tepesi, çorak alan vb. araziye ifade etmektedir. Kentlerin dışında kalan geniş araziler büyük ölçüde metruk ve mevat arazi olarak göçebeler tarafından kolektif biçimde kullanılmıştır¹⁵. Senûsiyye tarikatına bağışlanan vakıf arazileri şeyhlere, Senûsî ailesine ve bir başkasına devredilememiş tekke ve zaviyelere tahsis edilmiş, arta kalan kazanımlar tarikat bünyesinde biriktirilmiştir. Yalnızca Sirenayka'da Senûsiyye tarikatına bağışlanan vakıf arazileri toplamda yaklaşık 200.000 hektar araziye oluşturmaktadır¹⁶. Öte yandan özellikle Trablus gibi kentlerde yerli seçkinler Arazi Kanunnamesine dayanarak tescil ile mülkiyet hakkı elde etmiştir¹⁷.

B. Libya'da İtalyan Kolonizasyonu

Libya mülkiyet ve siyasal rejimleri açısından önemli bir kırılma noktasını kolonizasyon dönemi oluşturur. Yabancıların arazi ve emlak satın almasına ilişkin yasağın 9 Haziran 1867'de kaldırılmasının ardından 1873'te imzalanan bir protokol ile İtalyan vatandaşlarına Osmanlı sınırları içinde gayrimenkul temellük etme hakkı tanınmıştır¹⁸. Öte yandan 1881'de Fransa'nın Tunus'u; 1882'de Britanya'nın Mısır'ı işgal etmesi 1883'ten itibaren İtalyan hükümetlerinin Trablusgarp'ın işgalini gündeme getirilmesine ön ayak olmuştur. Bu itibarla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalyan bandıralı gemilerin Trablusgarp limanında en etkin konuma ulaştığı ve bölgede İtalyan okullarının kurulduğu görülmektedir¹⁹. Osmanlı Devleti'nin engelleme çabalarına rağmen İtalya Dışişleri Bakanlığı'nın meseleye müdahil olması nedeniyle 1907'de Trablusgarp'ta İtalyan bankası Banco di Roma açılmış, bunu daha sonra Bingazi, Zlitan, Homs ve Mısırata şubeleri izlemiştir. İtalyanların temellük faaliyetleri Banco di Roma'nın bölgede teşkilatlanmasıyla

⁸ AHMIDA, s.26; LUTSKIY, Borisoviç: Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, Çev. Turan Keskin, Yordam, İstanbul 2011, s.283.

⁹ EVANS-PRITCHARD, s.76.

¹⁰ Bu yapılar Osmanlı'nın örfi hukuk boyutunu göstermektedir. Bu konuda bkz. KILINÇ, A.: "The Influence of The Ottoman State On Islamic Law", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı, 2022/2, s.547-580.

¹¹ EVANS-PRITCHARD, s.91; ÖZKÖSE, s.33; ZIADEH, s.61.

¹² EVANS-PRITCHARD, s.93-98.

¹³ LE GALL, Michel: "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal", International Journal of Middle East Studies 21(1), 1989, s.97-100.

¹⁴ TİBİ, Bessam: Arap Milliyetçiliği, Çev. Taşkın Temiz, Yöneliş, İstanbul 1998, s.116-122; TURNER, Bryan S.: "Islam, Capitalism and the Weber theses", The British Journal of Sociology 25(2), 1974, s.230-243.

¹⁵ FOWLER, G. L.: "Italian Colonization of Tripolitania" (Italian Colonization of Tripolitania), Annals of the Association of American Geographers 62(4), 1972, s.631-632. Osmanlı'da arazi kategorileri, tahrir işlemi ve tapu sistemi için ayrıca bkz. İNALCIK, H., Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1, Çev. Halil Berktaş, Eren, İstanbul 2000, s.153-185. CİN, s.24-47, 394-409.

¹⁶ EVANS-PRITCHARD, s.76-77.

¹⁷ AHMIDA, s.7, 9.

¹⁸ MERT, Özcan: "Osmanlı Belgelerine Göre Banco di Roma'nın Trablusgarp'daki Faaliyetleri", Belleten 51(200), 1987, s.835, 836.

¹⁹ MERT, s.831.

hız kazanmış, Banka tarafından ipotek yoluyla geniş arazilere el koyulmuştur. Bulundurduğu sermaye Banco di Roma'ya ve İtalyan Hükümeti'ne 1911 yılına dek bölgenin ulaşım, haberleşme, ticaret ve sanayi sektörlerinde de hâkim bir konum sağlamıştır²⁰. Dahası ekonomik çıkarlar bazı yerli tüccar ailelerini ve komprador burjuvaziyi de İtalya ile işbirliğine yönlendirmiştir²¹. Böylece Osmanlı Devleti, Trablusgarp Savaşı'nı kaybetmeden önce bölgedeki üstünlüğü büyük ölçüde İtalya'ya kaptırmış ve Trablusgarp daha Osmanlı vilayetiyeğin sömürülmeğe başlanmıştır.

1911 yılında İtalyan askeri birliklerinin Libya'ya girişini takiben Tümamiral Borea Ricci'nin kararnameğine göre din ve ırk ayrımı gözetmeksizin mülkiyet hakkına riayet edileceği taahhüt edilmiştir. 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'yla Osmanlı askeri Libya'dan çekilmiş, bölgeye tam özerklik tanınmış, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti, bölge üzerindeki haklarından tümüyle vazgeçmiştir²². İlk İtalyan kararnamelerinde özerklik yanlısı tutum görülürken bu tutum kısa sürede değişmiş, İtalyan Hükümeti Trablusgarp ve Sirenayka'da tam egemenlik iddiasında bulunarak yerli halk medeni ve siyasi haklarından yoksun bırakılıp sömürge tebaasına dönüştürülmüştür²³. Söz konusu dönüşümün temelinde İtalyan kolonizasyonunun Libya'da tarımsal bir ıslah öngörmesi yatmaktadır. Bu amaçla Libyalı işgücünün tarımsal alanların geliştirilmesinde, geliştirilmesinde ve ekilmesinde kullanılması planlanmıştır²⁴.

I. Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın Wilson İlkeleri olarak bilinen görüşleri doğrultusunda İtalya'nın Libya'daki sömürge yönetimi tartışma konusu olmuştur. 1918'de aşiret reisleri tarafından kurulduğu ilan edilen İtalyan himayesindeki Trablusgarp Cumhuriyeti'nin anayasası sayılabilecek Trablusgarp Statüsü bizzat İtalya Kralı tarafından onaylanmıştır. Statü, Trablusgarp'ta doğan her bireyin İtalyan vatandaşı olduğunu; vatandaşların kanun önündeki eşitlikleri, siyasi ve medeni hakları, konut dokunulmazlığı ve mülkiyet hakları gibi liberal haklarını güvence altına almıştır²⁵. Benzer bir Statü birkaç ay sonra Senüsî hareketinin etkin olduğu Sirenayka'da da ilan edilmiştir. Sirenayka'da bölgeler Trablusgarp'taki gibi kesin sınırlarla ayrılmak yerine kabilelere göre ayrıldığından Statü, kabile unsuru üzerinde daha çok durmuş, onu özerk birim olarak ele almıştır²⁶. 1916'da yapılan Zuveytine Antlaşması zaten iç kesimlerde Senüsî egemenliğini tanımış, serbest ticarete izin vermiş ve Senüsî ailesine birtakım imtiyazlar vermiştir. Yine Nisan 1917'de Senüsî yönetimi ile İtalya ve Britanya arasında yapılan Akroma Geçici Antlaşması ile serbest ticaretin sağlanması, işgal altındaki tekke ve zaviyelerin tarikata iade edilmesi (barış tesis edilene kadar İtalyanlar tarafından askeri amaçlı kullanılabilir) ve tarikata ait arazilerin eskisi gibi vergiden muaf tutulması öngörülmüştür²⁷. 1919 tarihli Venerabile Confraternita dei Senussi Bildirgesi, 1920 tarihli Racme Mutabakatı, 1921 tarihli Sistemazione definitiva delle zauie Antlaşması tarikat mülklerine ilişkin İtalyan taahhütlerinin sürdüğünü göstermektedir²⁸. Bununla birlikte Senüsî hareketi içinde Ömer Muhtar gibi seçkin olmayan kıdemli aşiret liderleri silah bırakmayı reddederek Sirenayka'da yıllarca gerilla savaşı vermiştir²⁹.

1922 yılında İtalya'da Benito Mussolini başkanlığındaki Ulusal Faşist Parti'nin iktidara gelmesiyle Libya'daki İtalyan politikaları da değişim geçirmiştir. Bu kapsamda yerli seçkinlerle işbirliğine dayalı kolonyal politika yerine doğrudan askeri güce dayalı faşist bir sömürgecilik politikasına geçiş öngörülmüştür³⁰. Tarikat ile daha önceden yapılan antlaşmalar geçersiz sayılarak tarikat mülkleri sömürge amaçlı kamulaştırılmıştır³¹. Trablus'a atanan Giuseppe Volpi'nin tüm eyaletlerde İtalyan kontrolünü sağlamak için askeri harekât düzenlemesiyle 1923-1932 yılları arasında İkinci İtalya-Senüsî Savaşı yaşanmış, Sirenayka'daki gerilla savaşının sonlandırılmasıyla Libya üzerinde İtalya kontrolü tam manasıyla sağlanmıştır³². Faşist rejim daha önce Libya halkına tanınan liberal hakları reddetmiştir. Kendisini ilerleyen yıllarda İslam'ın Koruyucusu ilan eden Mussolini'nin hükümeti sömürgelerde verimli geniş devlet arazileri yaratarak İtalya'nın tarımsal kalkınma planını sömürgelere yüklemek istemiştir³³. Sirenayka'da toplama kampları oluşturulmuş, kuyular kapatılmış, sürülere el koyulmuş ve 110.000'den fazla insan zorla topraklarından çıkarılarak kamplarda zorla çalıştırıldığı için on binlerce insan burada hayatını kaybetmiştir³⁴.

Yeni tarımsal kolonizasyon programı çerçevesinde arazi haklarına ilişkin sorunlar baş göstermiştir. Sorunlar, ekilmemiş ya da az ekilmiş bozkır arazileri üzerindeki mülk veya miri arazi iddialarının tapu ile kanıtlanmadığı sürece arazilerin kamusallaştırılabileceğine yönelik kararname ile aşılmıştır³⁵. Ayrıca tahıl ekimi bölgesinde yer alıp düzenli olarak ekim gerçekleştirilmeyen ve üzerinde iyileştirme yapılmayan araziler

²⁰ MERT, s.836-844.

²¹ AHMIDA, s.29.

²² EL-KİHYA, s.46-47.

²³ CRESTI, Federico: Subjecthood, Citizenship, Autonomy, Independence? Legal Status and National Claims in the First Decade of Italian Occupation in Libya (1911–1920), Citizens and Subjects of the Italian Colonies: Legal Constructions and Social Practices, 1882–1943, Ed. Simona Berhe ve Olindo De Napoli, Routledge, New York 2022, s.26-30.

²⁴ FOWLER, Italian Colonization of Tripolitania, s.633.

²⁵ CRESTI, s.36.

²⁶ CRESTI, s.37-38.

²⁷ EVANS-PRITCHARD, s.143.

²⁸ EVANS-PRITCHARD, s.193.

²⁹ AHMIDA, s.31.

³⁰ AHMIDA, s.41.

³¹ EVANS-PRITCHARD, s.193-195.

³² EL-KİHYA, s.54.

³³ FOWLER, Italian Colonization of Tripolitania, s.636.

³⁴ AHMIDA, s.44; FITZGERALD, Mary ve MEGERISI, Tarek: Libya: Whose Land Is It?: Property Rights and Transition, Legatum Institute, London 2015, s.5.

³⁵ FOWLER, Italian Colonization of Tripolitania, s.636.

de kamusallaştırılabilmektedir³⁶. Eski plan İtalyan sermayesiyle yerli işgücünün kullanımına dayalı bir sistem öngörmüştür fakat 1928'den itibaren Libya halkı mülksüzleştirilirken kamulaştırılan alanlara tesis edilen küçük çiftliklere İtalya'dan getirilen topraksız köylüler ve tarım işçileri yerleştirilmiştir³⁷. Böylece köylü kolonist ailelerden küçük toprak sahipleri yaratılmaya çalışılmıştır³⁸. İtalyan faşizminin vaadi topraksız köylüye Libya'da toprak vermektir. Bu yapılırken kamulaştırmalara dayanak olarak Osmanlı'daki miri mülkiyet rejimi gösterilmiştir. Kolonizasyon sürecinin artan maddi külfetiye sömürgeci faaliyetlerin yavaş yavaş özel kolonizasyon şirketlerine bırakılmasına ve kamulaştırılan arazilerin giderek bu şirketlere ayrılmasına yol açmıştır³⁹.

1940 yılına gelindiğinde 495.000 dönüm Libya arazisinin İtalyan köylüler ve tarım işçileri tarafından işlendiği görülmektedir⁴⁰. Yine 1940 yılına gelindiğinde İtalyanlar açısından dört tip tarımsal mülkiyet tipinden söz edilebilmektedir⁴¹:

- Çoğu 1911'den önce Libyalılardan satın alınarak kazanılan özel mülkiyet konusu mülkler,
- İşlenip küçük çiftliklere bölünmesi için devlet tarafından hibe olarak verilen mülkler,
- Küçük çiftliklere yerleştirilen ailelerin çiftlikleri üzerindeki karineye dayalı mülkiyet, hakları
- Hibe edilmeyen devlet mülkleri.

Mihver Devletlerinin ve dolayısıyla İtalya'nın II. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisiyle Libya'daki İtalyan kolonizasyonu sona ermiş, İtalyan vatandaşları da yenilgi üzerine bölgeden büyük ölçüde tahliye edilmiştir. Savaş öncesinde Trablusgarplı ve Sirenaykalı seçkinler ile Senûsî önderleri savaştan sonra bağımsızlık tanınması şartıyla Müttefik Devletleriyle ittifak kurmuştur⁴². Savaş sonrasında Britanya, Sirenayka ve Trablusgarp; Fransa ise Fizan üzerinde kontrolünü sürdürmek istemiş fakat yerli halkın, Sovyetler Birliği'nin ve Arap devletlerinin itirazları üzerine bundan vazgeçilmiştir⁴³. Britanya Askeri İdaresi bölgede hâkim olduğu süreç içinde İtalyan vatandaşı gerçek kişilerin ve kalkınma şirketlerinin özel mülkiyet haklarını tanımış diğer İtalyan mülklerini Düşman Malları Yedd-i Eminine emanet etmiştir⁴⁴. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 21 Kasım 1949 tarihinde Sirenayka, Trablusgarp ve Fizan'dan müteşekkil Libya'nın bağımsız ve egemen bir Devlet teşkil edeceğini, bağımsızlığının en kısa sürede ve her halükarda en geç 1 Ocak 1952'de yürürlüğe gireceğini, anayasa hazırlık çalışmalarında yardımcı olmak amacıyla bir Birleşmiş Milletler Komiseri ve beraberinde ona tavsiyelerde bulunacak bir Konsey görevlendirileceğini kabul etmiştir⁴⁵. Genel Kurul ayrıca bölgedeki İtalya Devleti mülklerinin artık Libya'ya ait olduğuna, İtalyan vatandaşlarına ait mülkler ile belirli şartlar altında çiftlik sözleşmelerinin güvence altına alındığına karar vermiştir⁴⁶. Daha önce topraklarına İtalya tarafından el koyulan Libyalı toprak sahipleri mülklerinin kendilerine geri verilmesini beklerken bu kararların alınmasından rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlık Kralın arabasının yakınlarında bomba patlatılması, basına yansıyan "Emperyalistleri Kov" ve "Libya Libyalılar İçindir" gibi sloganlarda kendini göstermektedir⁴⁷.

C. Libya Krallığı ve 1951 Anayasası

Libya'nın bağımsız modern bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmakta gecikmesinin kökenleri sınıfsal farklılıkların ekolojik ve coğrafi koşulların da etkisiyle uzlaşmaz bir noktaya gelmemesinde, gelse dahi geleneksel akrabalık ideolojisinin kabile içi bir sınıf mücadelesini bastırmasında aranabilir. Sirenayka, Trablusgarp ve Fizan temsilcilerinden müteşekkil meclis meşruiyetin kaynağını oluştursa da devletin unsurlarını genel itibarıyla doğrudan BM Genel Kurulu'nun tesis etmesi ve anayasasının hazırlanmasındaki rolü nedeniyle Kurul'un neredeyse Libya Krallığı'nın kurucu iktidarı konumunda yer aldığından söz edilebilir.

Libya Krallığı'nın kurulmasından önce 1949 yılında Sirenayka özerk yönetimi ve Sirenayka'da Emir İdris es-Senûsî'nin liderliği BM tarafından tanınmıştır. 10 Aralık 1949'da BM Libya Komiseri olarak Libya'nın demokrasiye geçişini teftiş etmekle görevlendirilen Adrian Pelt, anayasasının seçilmiş bir organ tarafından oluşturulması için çaba göstermiştir⁴⁸. Pelt başlarda anayasayı hazırlayacak Ulusal Kurucu Meclis'in ve Hazırlık Komitesi'nin seçimle gelen temsilcilerden oluşmasını istese de Britanya Askeri İdaresi altında seçimlerin demokratik niteliği tartışılmalı olduğundan yerel siyasi partilerin kendi içlerinde belirleyip gönderdiği temsilcilerle yetinmiştir⁴⁹.

³⁶ FOWLER, Italian Colonization of Tripolitania, s.637.

³⁷ RUSSELL, E. J.: "Agricultural Colonization in the Pontine Marshes and Libya", The Geographical Journal 94(4), 1939, s.281; SEGRE, Claudio G.: "Italo Balbo and the Colonization of Libya", Journal of Contemporary History 7(3/4), 1972, s.141.

³⁸ SEGRE, s.146.

³⁹ EVANS-PRITCHARD, s.223; SEGRE, s.150.

⁴⁰ LOBBAN Jr., Richard A. ve DALTON, Chris H.: Libya: History and Revolution, Praeger, California 2014, s.40.

⁴¹ FOWLER, G. L.: "Decolonization of Rural Libya" (Decolonization of Rural Libya), Annals of the Association of American Geographers 63(4), 1973, s.492-494.

⁴² OYENIYI, B. A.: The History of Libya, Greenwood, California 2019, s.76-77.

⁴³ OYENIYI, s.78.

⁴⁴ FOWLER, Decolonization of Rural Libya, s.496.

⁴⁵ UNGA (United Nations General Assembly) (21.11.1949): Question of the disposal of the former Italian colonies: <http://www.refworld.org/docid/3b00f08c18.html> (Erişim: 1.2.2023).

⁴⁶ UNGA (United Nations General Assembly) (15.12.1950): 5th Session, Resolution 388(V): Economic and Financial Provisions Relating to Libya (A/1775), New York.

⁴⁷ G., H.: "The United Kingdom of Libya", The World Today 8(5), 1952, s.197.

⁴⁸ KHALIDI, Ismail R.: "Constitution of the United Kingdom of Libya: Background and Summary", Middle East Journal 6(2), 1952, s.222; OYENIYI, s.77.

⁴⁹ OYENIYI, s.79.

Pelt, Ulusal Kurucu Meclis'e parlamenter ve federal bir hükümet sistemi önermiştir. Anayasa yapım süreci Libya içerisindeki çeşitli siyasi grupların uzlaşmazlıkları ve Ulusal Meclis'in anayasa hazırlamak konusundaki yetersizliği Ulusal Meclis'in Pelt'in önerilerini dikkate alarak Libya'yı federal ve parlamenter Libya Krallığı olarak kurmasına, kral olarak İdris es-Senûsî'yi kabul etmesine yol açmıştır. Anayasanın oluşturulması için bir Anayasa Komisyonu ve Çalışma Grubu oluşturulmuş yoğun çalışmaların ve görüşmelerin sonucunda Libya Anayasası Ulusal Meclis tarafından oybirliğiyle kabul edilmiş ve Libya'nın bağımsızlığı ilan edilmiştir. Kazuistik biçimde düzenlenen bu anayasaya göre devletin siyasal sistemi parlamenter irsi monarşidir, kralın geniş yetkileri olsa da kuvvetler ayrılığını sağlamaya yönelik önemli fakat pratikte yetersiz kalan mekanizmalar kurulmuştur. Parlamento, Senato ve Temsilciler Meclisi olarak iki kanattan oluşmaktadır.

Devletin federal mi üniter mi olacağı hususu üzerine çok tartışılan bir konu olmuş, çeşitli siyasal grupların federal sistemin emperyalizme hizmet edeceğine yönelik eleştirileri son kertede dikkate alınmamıştır⁵⁰. Daha önce bir bütün halinde yaşamamış Fizan, Sirenayka ve Trablusgarp halkları ulus bilincindeki eksiklik ve farklı maddi ve nesnel koşulları nedeniyle eyaletlerin kendi aralarında ve federal devlet ile uyum içerisinde işlemelerine engel teşkil etmiştir. Öte yandan anayasanın tanıdığı geniş yetkiler Kral'ın kendi Sirenaykâli çevresini federal devletin önemli pozisyonlarına taşımaya; devlet aygıtları aracılığıyla siyasi hakları, basın özgürlüğünü, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkını sert biçimde ihlal etmesine yol açmıştır⁵¹. Ayrıca Libya'nın ilk seçim deneyimi olan 1952 Genel Seçimleri'ne tek parti katılmış, parti parlamentoda azınlık kalmıştır. Parlamantonun çoğunluğunu geleneksel seçkinler oluşturmuştur. Seçimlerin ardından büyük protestolar başlamış, Kral yetkilerini kullanarak siyasi partileri kapatmıştır⁵². Bu tarihten itibaren monarşi döneminde ve Kaddafi döneminde çok partili, demokratik bir seçim yapılmamıştır⁵³.

Bazı insan hakları ihlallerine rağmen Krallık Libyası'nda anayasa liberal bir anlayışla kişisel ve sosyal hakları güvence altına almıştır. Mülkiyet hakkı da anayasada düzenlenmiştir. 1951 Anayasası'nın 31. maddesine göre:

“Mülkiyet dokunulmazdır. Hiçbir mülk sahibi, kanunun öngördüğü sınırlar dışında, mülkü üzerinde tasarrufta bulunmaktan alıkonulamaz. Mülk sahibine adil bir tazminat verilmesi şartıyla kamu yararına hizmet maksadıyla ve kanunda öngörülen durum ve amaçlarla yapılan kamulaştırmalar haricinde hiç kimsenin mülkü kamulaştırılmaz”.

Bu doğrultuda çoğunluğu Trablus ve çevresinde yaşayan yaklaşık 45.000 İtalyan mülkiyet haklarının anayasal olarak korunmasına dayanarak ıslah edilmiş çiftliklerini ve pek çok araziye işletmeye devam etmiştir⁵⁴.

Libya'nın 1951'den itibaren bağımsız bir devlet olduğu iddia edilse de Krallık dönemi boyunca emperyalizm kendisini net bir şekilde göstermiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından British Petroleum, Royal Dutch Shell ve Standart Oil gibi petrol şirketleri Libya'da petrol arama faaliyetlerine başlamıştır. ABD ve Birleşik Krallık Libya'da tarım, sanayi ve ticarete finansman sağlamak, Libya için acil durum fonu oluşturmak gibi ekonomik yardımların karşılığında askeri üsler kurmuştur⁵⁵. Standart Oil Şirketi'nin markası Esso'nun 1959'da Libya'da yüksek kaliteli ham petrol keşfetmesiyle pek çok şirket Libya'ya girmiştir⁵⁶.

Petrol endüstrisi ilkel tarım ve göçebe hayvancılık ile uğraşan yoksul işgücünü neredeyse tamamen çekerek proleter bir sınıfı meydana getirirken Libya içinde petrol ticareti ile zenginleşen bir burjuvazi de ortaya çıkmış, sınıflar arasındaki ekonomik ve politik uçurumlar derinleşmiştir⁵⁷. Senûsî monarşisi yolsuzluk ve rüşvetle kendi ailesinin servetini artırmış ve petrol gelirlerini kendisine yakın aşiretlere daha cömert bir şekilde dağıtmış; bu sayede petrol zengini kapitalist sınıf iktidarı ele geçirmiştir⁵⁸. İtalyan yerleşimcilerin terk ettiği mülkler ve çiftlikler Libyalılar tarafından ele geçirilmiş, özellikle 1960'tan sonra özel çiftlik ve mülklerini şehirlî tüccar Libyalılara satan İtalyan vatandaşları aşamalı olarak Libya'dan göç etmeye başlamıştır⁵⁹. Yine de Libya'da kalan İtalyan azınlık en verimli tarım arazilerinden faydalanmayı ve büyük ticaret kazançları elde etmeyi sürdürmüştür⁶⁰. Kıyı kentlerinin nüfusu göç nedeniyle artarken imar faaliyetlerinin nüfus artışına yetişememesi, yönetimde belirli sermaye gruplarını zenginleştirmek için yapılan yolsuzluklar, sınıfsal uzlaşmazlıkların keskinleşmesi, ABD ve Birleşik Krallık'ın Libya'daki kontrolü küçük burjuvazide ve işçiler arasında rahatsızlık uyandırarak anti-emperyalist Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizmi fikirlerinin bu kitlelerde karşılık bulmasına yol açmıştır⁶¹.

Siyasi yasaklara rağmen Libya İşçi Federasyonu ile Libya Emek ve Meslek Sendikaları Federasyonu gibi çatılar altında siyasi faaliyetler sürdürülmüştür⁶². 1967 Arap-İsrail Savaşı'na destek vermek için

⁵⁰ KHALIDI, s.221-228; OYENIYI, s.81-86.

⁵¹ OYENIYI, s.90, 93.

⁵² MATTES, Hanspeter: Libya, Elections in Africa: A Data Handbook, Ed. D. Nohlen, M. Krennerich ve B. Thibaut, Oxford University Press, New York 1999, s.523.

⁵³ VANDEWALLE, Dirk: A History of Modern Libya (A History of Modern Libya), Cambridge, New York 2012, s.49.

⁵⁴ LEWIS, William H. ve GORDON, Robert: “Libya after Two Years of Independence”, Middle East Journal, 8(1), 1954, s.51.

⁵⁵ S., F.: “Libya: Seven Years of Independence”, The World Today 15(2), 1959, s.60.

⁵⁶ OYENIYI, s.94-95.

⁵⁷ OYENIYI, s.97-98.

⁵⁸ SIMONS, Geoff: Libya: The Struggle for Survival, Palgrave Macmillan, London 1996, s.168; VANDEWALLE, 2012, s.44.

⁵⁹ FOWLER, Decolonization of Rural Libya, s.506.

⁶⁰ EL-KİHYA, s.139.

⁶¹ OYENIYI, s.100.

⁶² SIMONS, s.161.

harekete geçen kitleler İngiliz ve Amerikan mülklerine saldırmıştır. Libya Öğrenci Birliği sendikalarla bağlantı kurmuş, petrol ve liman işçileri tankerleri yüklemeyi reddetmiştir⁶³.

III. KADDAFİ VE ARAP SOSYALİST HALK CEMAHERİYESİ

I. Dünya Savaşı'nın ardından Maşırık'ta dekolonizasyon süreci ve ulusal bağımsızlık sorunun güncelliği Arap milliyetçiliği fikrinin geniş kitlelerde karşılık bulmasına yol açmıştır. Arap milliyetçiliği Alman Romantizminden ve İbn-i Haldun felsefesinden (asabiyyet kavramı üzerinden) beslenen bir Arap ulusu söylemi inşa etmeye çalışmıştır⁶⁴.

1947'de Suriye'de kurulan milliyetçi Baas (Diriliş) Partisi 1953'te Sosyalist Parti ile birleşerek sosyalizmi kendi içine yedirmiştir⁶⁵. Mısır'da İslamcı-milliyetçi Müslüman Kardeşler ve sosyalist fikirlerden esinlenen devrim sonrasında sekülerleşen Hür Subaylar Hareketi, Vefd Partisi'ne ve Kral Faruk'a karşı olan muhalefetlerinde ulusal bağımsızlık noktasında uzlaşmıştır⁶⁶. Toprak sahibi sınıfı, çatısı altında toplanan burjuva nitelikli liberal Vefd Partisi emperyalist işbirliklerine girişmiştir⁶⁷. Nihayet 23 Temmuz 1952 tarihinde Cemal Abdünnasır'ın başkanlık ettiği Hür Subaylar Hareketi Mısır'da iktidarı ele geçirmiştir. Cemal Abdünnasır, Enver Sedat, Abdülhakim Amr ve Zekeriya Muhiddin tarafından kurulan örgüt, Mısır'da monarşiye son vermiş, anti-kapitalist, milliyetçi, feodalizm ve sömürgecilik karşıtı, sosyal adalet yanlısı bir çizgi benimsemiştir⁶⁸. Bankalar, bazı şirketler ve Süveyş Kanalı millileştirilmiş, hızlı endüstriyelleşme planlanmış, başta en büyük toprak sahibi olan kraliyet ailesi olmak üzere büyük toprak sahipleri mülksüzleştirilerek mülkiyet kısıtlamaları içeren tarım reformu uygulamaya koyulmuştur. Irak, Suriye ve Mısır'daki rejimler SSCB ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bu rejimler altında büyük toprak sahibi eski egemen sınıflar mülksüzleştirilmiştir⁶⁹.

Mısırlı petrol işçilerinin, öğretmenlerin, bürokratların kitleler halinde Libya'ya yerleşerek burada çalışmaya başlaması, Libyalıların Mısır'da eğitim görmesi ve medya gibi unsurlar Nasır etkisini Libya'nın hemen her yanına yaymıştır⁷⁰. Libyalı bir subay olan Muammer Kaddafi de Nasırcılık'tan, tutarlı bir doktrinden yoksun bulunan Baasçılık'tan, Filistin Savaşı'ndan, Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi gibi Afrika'daki ulusal hareketlerden etkilenmiştir. Kaddafi önderliğindeki genellikle kırsaldan gelen küçük aşiret mensubu küçük burjuva tedrisatlı askerlerin oluşturduğu Hür Subaylar Hareketi⁷¹ 1 Eylül 1969'da ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın askeri darbeye iktidarı ele geçirmiştir. Anayasa askıya alınmış, tüm kanunlar yürürlükten kaldırılmış, İtalyanlar ve Yahudiler sınır dışı edilmiş, büyük ve güçlü kabile mensupları üst düzey görevlerinden alınıp toprakları daraltılırken Kaddafi'yi destekleyen küçük kabilelerin toprakları genişletilmiştir⁷². Kaddafi kendi aşireti olan küçük Kazâzife aşireti mensuplarını da stratejik önemi haiz askeri pozisyonlara yerleştirmekten çekinmemiştir⁷³. İktidarını dini kurumlarla ve aşiret liderleriyle paylaşmak istememiş ve bunların sahip oldukları sosyoekonomik gücü de örneğin ulemayı karşısına almak pahasına vakıf arazilerini kamulaştırarak kırmaya çalışmıştır⁷⁴. Kaddafi'nin güvenlik endişesi kendi aşireti Kazâzife başta olmak üzere Varfalla ve Magraha aşireti üyelerine yüksek mevkilerde görevler vermesi "yeniden kabileleşme"ye yol açmıştır⁷⁵.

Kaddafi üzerindeki Nasır etkisi açıkça görülebilir. Nasır üretim araçlarının tümüyle kamusallaştırılması ya da özel mülkiyetin ortadan kaldırılması taraftarı değildir; fakat ekonomide ağırlığı kamu sektörüne vermiş ve büyük toprak sahiplerinin muhalefetini bastırarak tarım arazilerinde özel mülkiyete ciddi sınırlamalar getirmiştir⁷⁶. Kaddafi ilk yıllarında iktidarı ele geçirme biçiminden liderliği sırasındaki politik eylemlerinde ve Arap milliyetçiliğinde Nasır'ı örnek almıştır⁷⁷.

Kaddafi'nin benimsediği Arap milliyetçiliğinin arka planında kabile yapılanmaları nedeniyle Libya'da geciken ulus bilinci oluşumunu düşünsel zemini hâlihazırda mevcut olan bir ideolojiye dayanarak sağlama çabası yattığı söylenebilir. Kaddafi ile Nasır'ın farklılaştığı nokta Libya ile Mısır'ın farklılaştığı

⁶³ SIMONS, s.166.

⁶⁴ TİBİ, s.183, 195.

⁶⁵ BOZARSLAN, Hamit: Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye, Çev. Ali Berktaş, İletişim, İstanbul 2011, s.80.

⁶⁶ BOZARSLAN, s.86.

⁶⁷ GÜLER, Zeynep: Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Yeni Hayat, İstanbul 2004, s.85.

⁶⁸ ABDUNNASIR, Cemal: Arap Devriminin Yöntemleri, Çev.: Mehmet Emin Bozarşlan, Habora, İstanbul 1970, s.12-13.

⁶⁹ BOZARSLAN, s.130; HOURANI, Albert: Arap Halkları Tarihi, Çev. Yavuz Alogan, İletişim, İstanbul 2020, s.440.

⁷⁰ El-KİHYA, s.82-83.

⁷¹ Mısır'daki Hür Subaylar Hareketi'nin Kaddafi ve arkadaşlarını ne ölçüde etkilediği kendi örgütlenmelerine aynı ismi vermelerinden de anlaşılmaktadır.

⁷² El-KİHYA, s.86-87.

⁷³ El-KİHYA, s.170; ERDAĞ, Ramazan: Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity, Palgrave Macmillan, New York 2017, s.27.

⁷⁴ DEEB, Marius, "Radical Political Ideologies and Concepts of Property in Libya and South Yemen", The Middle East Journal 40(3), 1986, s.447; FITZGERALD ve MEGERISI, s.7.

⁷⁵ VANDEWALLE, A History of Modern Libya, s.149.

⁷⁶ MANSFIELD, s.39. Benzer şekilde Arap Baas Sosyalist Partisi Tüzüğü ve 1964 Suriye Geçici Anayasası uyarınca da özel mülkiyet tanınmakla birlikte ekonomide kamu sektörüne ağırlık verilmesi, tarım arazilerine ve küçük sanayi işletmelerine sınırlamalar getirilmesini öngörülmüştür. Bkz. JABER, Kamel A.: Arap Baas Sosyalist Partisi: Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü, Çev. Ahmet Ersoy, Altınok, Ankara 1970, s.186-211. 1968 yılında Irak'ta iktidarı ele geçiren Arap Baas Sosyalist Partisi Irak Bölgesel Liderliği 1958'de girişilen toprak reformunun yapısını radikal biçimde değiştirerek köylülere parasız toprak dağıtmış, toprak ağalığını ve feodal ilişkileri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bkz. Irak Büyükelçiliği Basın Ateşeliği: Devrimci Irak 1968-1973: Arap Baas Sosyalist Partisi'nin Sekizinci Irak Bölgesel Kongresinde Benimsenen Siyasal Rapor. Ankara 1974, s.117-118.

⁷⁷ DEEB, s.446.

toplumsal koşullarla örtüşür. Kaddafi döneminde Libya, Mısır'daki tarım reformu gibi reformları Libya'da tesis etmek için gereken ekonomik ve toplumsal temelden yoksundur. Mısır kesin sınıf uyumsuzluklarının görüldüğü özgün bir feodalizme sahip bir köylü uygarlığıken Libya büyük çaplı tarıma elverişli değildir, göçebe hayvancılık ve ticarete dayalı bir ekonomisi vardır⁷⁸.

Bir çoban çocuğu olan ve askeri okulda küçük burjuva tedarikatından geçen Kaddafi sınıf temelli bir siyasetten kaçınmıştır. Çünkü Libya'daki sınıfsal farklılıkların pek de önemli bir seviyede olmadığını düşünmüştür⁷⁹. Nitekim 1960'lara kadar Libya'da güçlü bir yerli burjuva sınıfından söz etmek güçtür. 1960'ların ortalarında açığa çıkan petrol ticaretinden kaynaklı keskin sınıf uzlaşmazlıkları da Kaddafi ve ekibinin gerçekleştirdiği darbeye budanmıştır⁸⁰.

Darbenin ardından 11 Aralık 1969 tarihinde 37 maddeden oluşan Libya Anayasası kalıcı bir anayasa oluşturuluncaya kadar devlet teşkilatlanmasının temelini ortaya koymak üzere yürürlüğe girmiştir. Konut, eğitim, sağlık ve çalışma hakkı gibi sosyal haklar anayasada güvence altına alınmıştır. Rejimin ilk yirmi yılında işçi konutu projeleri, düşük kiralarla halka tahsis edilen konutlar, kira indirimleri, kiracıların oturdukları evin sahibi olmaları, eğitim seferberliği, tarımda kullanılacak üretim araçları için faizsiz veya düşük faizli devlet kredileri gibi uygulamalarla bu hakları büyük ölçüde sağlamayı da başarmıştır⁸¹. Öte yandan bireysel hak ve özgürlükler ya tamamen anayasal güvence dışında tutulmuş ya da anayasaya girmesine rağmen sınırlı bir güvenceye alınmıştır. Örneğin ifade özgürlüğü kamu yararı ve devrim ilkeleriyle sınırlandırılmış, kamu mülkiyeti toplumsal gelişim ve refahın temeli kabul edilmiş, özel mülkiyet hakkının sömürgeci değilse korunacağı ifade edilmiştir. 1969 Anayasası'nda yapılan 2 Mart 1977 yürürlük tarihli Halkın Otoritesinin Kurulmasına İlişkin Bildiri başlıklı değişiklikle Libya Arap Cumhuriyeti'nin adı Libya Arap Sosyalist Halk Cemahiriyesi olarak değiştirilmiş, Kur'an-ı Kerim'in devletin anayasası olduğu kabul edilmiş, Yeşil Kitap'ta kuramsallaştırılan Halk Kongreleri, Halk Komiteleri, Meslek Birlikleri ve Genel Halk Kongresi'nden oluşan teşkilatlanma anayasal zemine oturtulmuştur.

Kaddafi, Evrensel Üçüncü Teorisini veya Üçüncü Devlet Nazariyesini Yeşil Kitap'ta özetlemiştir. Bu teori bir sosyalizm vaat etmekte fakat bilimsel değil dini bir temele, anti-empyalist, sosyal adalet yanlısı bir İslam yorumuna dayanmaktadır; Marksizm'e, Leninizm'e, Sovyetler Birliği'ne ve komünizme karşıdır. Kaddafi'nin sosyalizmi bir üretim tarzı değil bir yeniden dağıtım formülüdür. Ona göre tarihin motoru sınıf mücadelesi değil din ve milliyettir⁸². Yeşil Kitap Kaddafi diktatörlüğü altında anayasal nitelikte bir metin olarak kabul edilebilir. Kaddafi'nin Yeşil Kitap'taki düşüncesine göre demokrasi halkın otoritesidir, halkın temsili, yani temsilcilerin otoritesi değildir⁸³. Sözde demokratik parlamenter rejimlerde milletvekilleri yalnızca kendi partilerini temsil ederek halkın otoritesine el koyar⁸⁴. Siyasal partiler çağdaş dikta rejiminin araçlarıdır, partiler iktidar mücadelelerinde halk açısından yıkıcıdır, halkın yalnızca bir bölümünü temsil ederler ve halk adına egemenlik sürdürürler; oysa halkın egemenliği bölünmez bir bütündür ve halka vekâlet olmaz⁸⁵. Kaddafi'ye göre gerçek demokrasi Temel Halk Kongrelerinin, Halk Komitelerinin ve Genel Halk Kongresinin yönetimi ile sağlanır⁸⁶. Dolayısıyla Libya'da siyasal partiler yoktur ve politikaları halk kongreleri uygular⁸⁷. Pratikteyse esas siyasal karar merci Kaddafi'nin kendisi olmuştur. 1973'te kurulan Halk Komiteleri muhalifleri saf dışı bırakmak ve üyelerin zenginleşmelerini önlemek için sürekli tasfiye edilmiş, yerini önce Devrim Komitelerine, ardından İdeoloji Komitelerine, son olarak da Arınma Komitelerine bırakmıştır⁸⁸. Devrim Komuta Konseyi ile komitelerden oluşan "devrimci sektör" ve seçimle gelmekle birlikte faaliyetleri Kaddafi'nin genel sekreteri olduğu Genel Halk Kongresi tarafından düzenlenen "yönetici sektör"den müteşekkil ikili politik sistem Kaddafi'nin devrilmesine dek sürmüştür⁸⁹.

Kaddafi'ye göre iktidarın arzusu ve çıkarı doğrultusunda dönüşen yapay bir temel kanun olarak anayasanın geçerliliği onun din ve gelenek gibi birtakım doğal ve toplumsal dayanaklara yaslanmasına bağlıdır. Toplum iktidarın yasasına göre değil, iktidar toplumun yasasına göre hareket etmelidir⁹⁰. Kaddafi bu anlayışla esasen anayasanın kendini sınırlamasına izin vermeyeceğini ortaya koymuştur. Bu anlamda Kaddafi dönemindeki anayasalar ve anayasal nitelikteki belgeler sözde anayasa olmanın ötesine geçememiştir.

Mülkiyet konusunda, Kaddafi'ye göre özel mülkiyet, toplumun sömürü ile bozulmasından önce ona yön veren "doğal kurallar"ı aykırıdır⁹¹. Sömürüye varan özel mülkiyet, kişisel mülkiyet ve sosyalist mülkiyet şeklinde üç çeşit mülkiyetten söz edilebilir. Sosyalist toplumda insanın tüm ihtiyaçları doğal olarak onun kişisel mülküdür ve güvence altına alınır. Üreticilerin ürettikleri mala ortak olmaları ise sosyalist mülkiyete

⁷⁸ El KUDSİ, Ahmet: Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi, Çev. Orhan Koçak, Köz, İstanbul 1975, s.9-11; MANSFIELD, s.9.

⁷⁹ DEEB, s.447-448.

⁸⁰ DEEB, s.457.

⁸¹ PRASHAD, Vijay: Arap Baharı, Libya Kışı (Arap Baharı), Çev. Şükrü Alpagut, Yordam, İstanbul 2012, s.117-118.

⁸² BAYIK, Hüdaî: Kaddafi, Nur, Ankara 1973, s.40; KADDAFİ, Muammer: Görüşlerim (Görüşlerim), Çev. Mehmet Keskin, Hareket, İstanbul 1974, s.105.

⁸³ KADDAFİ, Muammer: Yeşil Kitap (Yeşil Kitap), Libya Halk Bürosu Yayınları, 1975, s.5.

⁸⁴ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.6-7.

⁸⁵ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.10-14.

⁸⁶ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.24-26.

⁸⁷ El-KİHYA, s.28.

⁸⁸ El-KİHYA, s.29.

⁸⁹ SUNE, s.305.

⁹⁰ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.28-32.

⁹¹ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.45.

karşılık gelir⁹². Kaddafi üreticinin yaptığı üretim karşılığında maaş olarak ücret almasından değil üretim unsurlarının üretimden hisse almasından, “tüketimin ancak üreticilerin hakkı” olmasından yanadır. Zira bunun aksi köleliktir⁹³. Kaddafi kamu mülkiyetinin tek başına kendi sosyalist mülkiyet anlayışıyla örtüşmediğinin bilincindedir. Bu doğrultuda sosyalist mülkiyeti sağlamak, yani işçileri üretim sürecinde ortak kılmak için önce 1973 yılında yıllık kârı 4.000 Libya dinarını aşan işletmelerde kârın işçilerle paylaşılmasını öngören bir kanun çıkartılmıştır. Ardından Kaddafi 1 Eylül 1978’de yaptığı bir konuşmada, işçileri özel ve kamu işletmelerini devralmaya çağırarak, Aralık 1978 itibarıyla 180 işletme işçi komitelerinin yönetimine girmiştir. Fabrika yönetiminin işçilere bırakılması işçilere grev hakkı tanınmamasının gerekçesini oluşturmuştur.

Tarım arazilerine gelince, Libya’da tarımla uğraşan nüfusun azlığı ve ekili alanların azalma göstermesi arazilerin kamulaştırılması ya da toprak reformu yapılması yerine toprağı ekenin toprak üzerinde intifa hakkı kazandığı bir mülkiyet rejimine yol açmıştır⁹⁴. Kaddafi öncesinde İtalyanlara veya Senüsi ailesine ait olan araziler çiftçilere dağıtılarak çiftliklerden kâr elde edene kadar kendilerine maaş bağlanmıştır⁹⁵. Böylesi bir mülkiyet rejimi kaçınılmaz olarak geleneksel liderlerin gücünü zayıflatmıştır⁹⁶. Sınıf bilinci yaratmasa ve doğrudan sınıf siyasetinin karşısında yer alsın da sınıflar arasındaki eşitsizlikler mülkiyet rejimiyle asgariye indirilmiştir⁹⁷. Mülkiyeti sınırlandırmanın meşruiyeti Kur’an-ı Kerim’de aranmıştır. Kaddafi’nin yaptığı gibi sosyalist bir yorumla bakıldığında metnin anti-kapitalist, yoksulluk karşıtı, emekçi yanlısı mahiyeti gereği devlet, bir mülkiyet ilişkisinin sömürüye yol açtığını tespit ederse bireyi ilgili mal üzerindeki mülkiyetinden men edebilir veya bireyin mal üzerindeki mülkiyetini sınırlandırabilir⁹⁸. Malı topluma zarar verecek dereceye vardığında mallarının bir kısmı müsadere edilir. Bireyin mülkiyet hakkı başkalarına zarar verecek dereceye vardığında mallarının bir kısmı müsadere edilerek mülkiyet hakkına müdahale edilir⁹⁹.

1986 yılında çıkan bir yangınla tapu sicilleri ve mülkiyet kayıtları yanmıştır. Yangın kimilerince Kaddafi’nin toprak mülkiyeti üzerindeki aşiret kavgalarını bastırmak ve yetişkin bir erkeğin sadece bir konuta veya üzerine bir konut dikilebilecek ölçüde bir araziye sahip olabileceğini öngören 4 sayılı Kanun’u “Sosyalist Emlak Sicili” uygulamasıyla tam manasıyla yerine getirmek için bulduğu bir çözüm olarak değerlendirilmiştir¹⁰⁰. Uygulama mülk sahipliğine dayalı bir sınıf farklılaşmasının budanmasını sağlamıştır.

Özel sektörün varlığına sadece Libyalılar tarafından kurulmaları şartıyla izin verilmiş fakat faaliyet alanı daraltılmış; petrol, doğalgaz, maden ve büyük endüstri tesislerinin işletilmesi Devlet tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁰¹. Bu kapsamda yabancı petrol şirketleri millileştirilmiş, 1960 yılından beri sabit tutulan petrol fiyatları da yükseltilerek petrol ihracatından elde edilen gelir arttırılmıştır¹⁰².

Kaddafi’nin, geliri büyük ölçüde petrol ihracatına bağımlı olan Libya’da izlediği sosyalist politikalar 1980’lerdeki küresel resesyon ve devamında küresel çaplı neoliberalleşme dalgasından etkilenerek dönüşmüştür. Yüksek petrol gelirlerine rağmen geniş halk kitlelerinin refah düzeyinin düşük olması memnuniyetsizliğe yol açarken Mart 1987’de Kaddafi “Devrim İçinde Devrim” sloganıyla ekonomik ve politik liberalleşme yönünde reformlar yapılacağını duyurmuştur¹⁰³. Böylece Mısır’da olduğu gibi Libya’da da bir *infitah* (açılım) programı izlenmeye başlamıştır. Devletin ithalat ve ihracat tekeli kaldırılmış, daha önce devlet mülkiyetine alınan pek çok işletme özelleştirilmiş, özelleştirmeler sırasında Kaddafi’ye yakın sermaye grupları ve Kaddafi’nin kendi ailesi zenginleşmiş, haczedilmiş taşınmaz mülkler belirli gruplara devredilmiştir¹⁰⁴. 2000’li yıllar boyunca IMF önerileri dikkate alınmış, devalüasyon ilan edilmiş, yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için yapısal reformlar gerçekleştirilmiştir¹⁰⁵. Bu sayede yabancı petrol ve silah şirketleri ile yabancı finans kurumları ülkeye girerek ciddi kazançlar sağlamıştır. Bu yıllarda Kaddafi’nin ilk oğlu Seyfülislam Kaddafi açıklamalarında özel mülkiyet hakkına, serbest piyasaya ve deregülasyona göndermeler yaparak neoliberalleşme yanlısı bir söylemin, tasarladığı neoliberal reformlar hakkında attığı somut adımların arkasında kardeşleriyle birlikte büyük servetler elde etmiştir¹⁰⁶. Devrim, gücünü kırdığı burjuvaziyi bu noktadan itibaren ve yaptığı devrim olarak pazarlayarak güçlendirmiştir. Fakat Kaddafi ve ailesinin otoriter keyfiyeti, güçler ayrılığının ve serbest piyasa için güvenli hukuki üstyapının sağlanmaması ve petrol ihracatı süreçlerindeki kaprisli tutumu yabancı sermayenin Libya’daki çıkarlarıyla mahiyeti gereği çelişmiştir¹⁰⁷.

⁹² KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.60-61.

⁹³ KADDAFİ, Yeşil Kitap, s.43-45.

⁹⁴ DEEB, s.451.

⁹⁵ VANDEWALLE, A History of Modern Libya, s.87.

⁹⁶ DEEB, s.450.

⁹⁷ DEEB, s.457.

⁹⁸ BAYIK, s.48; KADDAFİ, Görüşlerim, s.84.

⁹⁹ KADDAFİ, Görüşlerim, s.87.

¹⁰⁰ FITZGERALD ve MEGERISI, s.8.

¹⁰¹ BAYIK, s.93.

¹⁰² BAYIK, s.98-99.

¹⁰³ VANDEWALLE, Dirk: “Qadhafi’s ‘Perestroika’: Economic and Political Liberalization in Libya”, Middle East Journal 45(2), 1991, s.221.

¹⁰⁴ ASSAF, Simon: “Libya at the crossroads”, International Socialism (13), <http://isj.org.uk/libya-at-the-crossroads/> (Erişim: 7.2.2023).

¹⁰⁵ VANDEWALLE, A History of Modern Libya, s.183.

¹⁰⁶ PRASHAD, Arap Baharı, s.144-152; VANDEWALLE, A History of Modern Libya, s.187.

¹⁰⁷ SUNE, s.307.

IV. KADDAFİ SONRASI LİBYA

Arap dünyasındaki işsizlik, yoksulluk, eşitsizlik, yolsuzluk, otoriterlik gibi nedenlerle siyasi rejimlere karşı duyulan memnuniyetsizlik 2010 yılının sonlarında pek çok devlette Arap halklarının ayaklanmasına yol açmıştır. Arap Baharı olarak nitelendirilen olaylar beraberinde kimi bölgelerde hâlâ süren istikrarsızlık ve iç savaşları getirmiştir.

Olaylar Libya'ya Trablus'taki işçilerin ayaklanmasıyla ve 15-17 Şubat 2011'de Bingazi, El Bayda, Ez Zintan ve Derne'ki protestolarla başlamış fakat farklı taleplerle farklı halk kitlelerinin eklenmesiyle genişlemiştir. Protestolara karşı Kaddafi yönetiminin silahlı müdahalesi katliam olarak nitelendirilmiştir¹⁰⁸. Libya'yı Bahreyn, Mısır, Tunus ve Yemen'den ayıran husus, diğerlerinin devrimi neoliberalizmden ve/veya emperyalizmden kurtuluş amacı taşıırken Libya'daki ayaklanmaların devrimciliği ve sosyalistliği yozlaşmış olmasına rağmen emperyalizm ve neoliberalizm karşısında küresel bankacılığa aykırı merkez bankası ve petrolü dolarla değil altın dinarla ihraç etme niyeti nedeniyle muhalif duran bir iktidarı hedeflemesidir¹⁰⁹.

Olaylar hızla Kaddafi rejimi yanlıları ile muhalifler arasında bir iç savaşa dönüşmüştür. Rejim altında on yıllardır kinlenmiş bulunan Sirenayka'nın güçlü aşiretlerini de içine alan muhalifler çok kısa sürede, 21 Şubat 2011'de Bingazi'yi ele geçirmiştir. Kaddafi, bu süreçte Varfalla gibi eski müttefik kabilelerin desteğini de yitirmiştir¹¹⁰.

2 Mart tarihli Ulusal Geçiş Konseyi Deklarasyonu ile kendisini Libya halkının meşru temsilcisi olarak açıklamayan Libya Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) uluslararası müdahale çağırısı yapmış, BM Güvenlik Konseyi'nin 17 Mart'ta aldığı uçuşa yasak bölge ilanının ardından Fransa liderliğindeki koalisyon güçleri hava müdahalesine başlamıştır¹¹¹. Mart ayında Ulusal Geçiş Konseyi'nin Kuruluş Bildirgesi ve Demokratik bir Libya Vizyonu açıklanmış ve metinlerde Libya'da liberal bir demokrasinin tesisi ana hedef olarak kendisini göstermiştir¹¹². NATO'nun hava müdahalesine başladığı gün UGK'nin gündemi Libya'da para politikalarında yetkili otorite olacak Bingazi Merkez Bankası'nın kurulması ve Libya'daki petrol üretimi ile petrol politikalarında denetim otoritesi olarak Libya Petrol Şirketi'nin kurulmasıdır¹¹³. Bu vesileyle kurulan AGOCO petrol şirketinin sözcüsü "İtalya, Fransa ve Birleşik Krallık gibi Batılı ülkelerin şirketleriyle bir sorunumuz yok fakat Rusya, Çin ve Brezilya'yla siyasi sorunlarımız olabilir" şeklinde açıklama yapmıştır¹¹⁴. Üyelerinin çoğu mülksüzleştirilmiş eski toprak sahibi ailelerden gelen UGK Libya'nın kapılarını yabancı sermayeye açmak için gerekli reformları yapmayı ve hukuki üstyapıyı hazırlamayı vaatmiştir. Dolayısıyla Kaddafi sonrası Libya pek çok yabancı şirket açısından yeni bir kazanç merkezi olarak görülmüştür.

UGK Ağustos 2011'de Libya Geçici Anayasal Bildirgesi'ni ilan etmiştir. 22 Ağustos'ta Trablus muhalifler tarafından ele geçirilmiş, kaçan Kaddafi 20 Ekim'de Sirte'de yakalanarak öldürülmüştür. BM, Libya'nın kuruluşunda aldığı rolün ardından bu kez dolaylı olarak ülkedeki rejim değişimine de müdahil olmuştur. Neticede Birinci Libya İç Savaşı Kaddafi, Libya Silahlı Kuvvetleri'nin ve Kaddafi destekçilerinin yenilgisiyle sona ermiştir.

IMF, UGK'ye turizm potansiyelinin geliştirilmesi, kamu hizmetlerinin daraltılması ve devlet sektöründeki maaşların kısıtlanması önerilerinde bulunmuştur. İşsizlik artmış, devrimden umduğunu bulamayan AGOCO petrol işçileri greve çıkmıştır¹¹⁵. Vijay Prashad işçilerin fedakârlıklarıyla kurulan yeni rejimin işçiler için hayal kırıklığı olurken liberaller yararına Batı tarafından yapılmış bir rejim değişikliği olduğu fikrini "Libya'nın Kışı" veya "Çalınan Devrim" olarak nitelendirmiştir.

UGK yeni liberal rejimin tesisinin üstyapısını sağlamak için hızlı bir kanunlaştırma faaliyetine girmiştir. Bu kanunlaştırma aynı zamanda eski rejimle hesaplaşmayı içermektedir. Mayıs 2012'de Tiranları Yüceltmenin Suç Sayılmasına İlişkin 37 sayılı Kanun yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre Muammer Kaddafi'yi, onun rejimini, fikirlerini ve çocuklarını övmek, yüceltmek, doğru göstermek ajitasyon propagandası sayılarak eylemi gerçekleştiren hakkında hapis cezasına hükmedilir. Bu yöndeki haber, bilgi, söylenti veya propagandanın ülkeye zarar vermesi hâlinde ceza müebbet hapis olacaktır. 17 Şubat Devrimi'ne zarar verecek herhangi bir şey ifade eden kişi hakkında da hapis cezasına hükmedilir. Bazı Kişilere Ait Mülk ve Mal Varlıklarının Yönetimi Hakkında 2012 tarihli ve 36 sayılı Kanun ise Kaddafi ailesinin ve Kaddafi rejiminde aktif rol alan zenginlerin mal varlıklarına kayyım atanmasını, kayyımın Adalet Bakanı'nın yazılı izniyle malvarlıkları üzerinde tasarrufta bulunabileceğini, sınai ve ticari işletmeleri tasfiye edebileceğini öngörmüştür. Hakkında bu kanunun uygulanabileceği kişiler 47 sayılı Kanun ile daha da genişletilmiştir. Siyasi Teşekküllere Yönelikler Düzenlemeler Hakkında 2012 tarihli ve 30 sayılı Kanun siyasi teşekküllerin kabile, bölge, ırk veya dil temelinde kurulmasını, askeri oluşumlar tesis etmesini, şiddet

¹⁰⁸ ERDURMAZ, Serdar: Libya: Arap Baharının Solan Yüzü, Berikan, Ankara 2012, s.20-26.

¹⁰⁹ BROWN, Ellen: "Why they killed Gaddafi", iai News: <http://iai.tv/articles/why-they-killed-gaddafi-auid-1757> (Erişim: 7.2.2023); COCKBURN, Alexander: "What's Really Going on in Libya?", Counterpunch: <http://www.counterpunch.org/2011/04/15/what-s-really-going-on-in-libya/> (Erişim: 7.2.2023); PRASHAD, Arap Baharı, s.18-19.

¹¹⁰ SETA: İsyân, Müdahale ve Sonrası: Libya'da Dönüşümün Sancıları, 2011, s.20-21.

¹¹¹ ERDAĞ, s.30.

¹¹² PRASHAD, Arap Baharı, s.212.

¹¹³ COTTERILL, Joseph: "The Central Bank of Benghazi", 2011, Financial Times: <http://www.ft.com/content/2be33842-d162-30e6-bb90-98e405724e6b> (Erişim: 8.2.2023).

¹¹⁴ KOVALYOVA, Svetlana ve FARGE, Emma: "ENI leads Libya oil race; Russia, China may lose out", 2011, Reuters: <http://www.reuters.com/article/us-libya-oil/eni-leads-libya-oil-race-russia-china-may-lose-out-idUSTRE77L5JR20110822> (Erişim: 8.2.2023).

¹¹⁵ PRASHAD, Vijay: Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği (Arap Devriminin Geleceği), Çev. Senem Erdoğan, Yordam, İstanbul 2017, s.170-171.

kullanmasını yasaklamıştır. Kanun Libya'daki aşiret gerçekliğiyle ve bölgedeki Müslüman Kardeşler gibi hâkim ve aktif İslamcı hareketler ile kesin bir çelişki içinde saf bir liberalizm öngörmüştür¹¹⁶.

Kaddafi rejiminin düşmesi mülkiyet tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Yeni rejimin ilk işlerinden biri mülkiyet haklarına öncelik vermektir. Kaddafi'nin 1970'te Bazı Mal Varlıklarının Devlete İadesi Hakkında Kanun ile kamulaştırdığı Yahudi mülklerinin¹¹⁷, "1978 tarihli 4 sayılı Kanun" ile her yetişkin erkeğin mülk hakkını bir konut veya üzerine bir konut inşa edilecek arazi ile sınırlandırıp fazlasına konut ihtiyacı duyan vatandaşlara tahsis etmek üzere el konulan taşınmazların¹¹⁸ akıbeti tartışmaya açılmıştır.

1978 tarihli Kanun ile arazileri kamulaştırılan Libyalıların bazıları eski rejim döneminde kaybettikleri mülkleri almak için şiddete başvururken Tiran'ın Yönetiminden Zarar Gören Mal Sahipleri Derneği gibi hukuki reform için örgütlenenler 2014'te mülklerin iadesi ve hak kayıplarının tazmini hususunda bir kanun tasarısının Temmuz 2012 seçimleriyle göreve başlayan Libya Genel Ulusal Kongresi'ne gelmesini sağlamıştır. Malikler ayrıca Baş Müftü Şeyh Sadık el-Gıryani'ye başvurarak özel mülkiyet haklarının korunmasını şeriat hükümleriyle desteklemeye çalışmıştır. Nitekim 2011 Geçici Anayasa Bildirgesi şeriatı yasamanın birincil kaynağı kabul etmektedir. El-Gıryani hükümeti mülklerin asıl sahiplerine iadesi için hukuki düzenleme yapmaya çağırın bir fetva vermiştir¹¹⁹. Daha önce mülklerin kamulaştırılmasına dayanak gösterilen şeriat bu kez mülklerin bireylere iadesine gerekçe gösterilmiştir. Kongre ayrıca hâlâ anayasal monarşi hasreti çeken Senûsî ailesinin mülklerinin tespiti ve mirasçılara iadesi hakkında inceleme başlatmıştır¹²⁰.

Kongre, Haziran 2014 seçimlerinde anayasaya aykırılık olduğu gerekçesiyle görevi meşruiyetini tanımadığı Temsilciler Meclisi'ne devretmeyi reddetmiştir. Siyasal İslamcı bir koalisyon olan Fecr-i Libya (Libya'nın Şafağı) Trablus'u ele geçirerek Kongre'yi burada sürdürmüştür. BM vasıtasıyla Aralık 2015'te Genel Ulusal Kongre ile Temsilciler Meclisi arasında imzalanan antlaşma iki tarafa da siyasal güçler vererek bir Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni öngörmüşse de pratikte bir mutabakat söz konusu değildir. An itibarıyla Libya'da; Trablus'ta Genel Ulusal Kongre'nin yerine kurulan Yüksek Danıştay, BM öncülüğündeki Libya Siyasi Diyalog Forumu tarafından 2021'de seçilen ve Kaddafi'nin son yıllarında kamu sektörüne ait bir inşaat şirketinin başında büyük servetler edinen Abdulhamid Dibeybe başbakanlığındaki Ulusal Birlik Hükümeti ve Tobruk'ta Halife Hafter'in silahlı kuvvetleriyle desteklediği ve liberallerin çoğunlukta olduğu Temsilciler Meclisi içinden çıkan hükümetten oluşan bir yapı mevcuttur.

Ülkenin doğusunda hâkim bir güç olan ve çoğu petrol sahasını ve limanını elinde tutan Hafter'in Libya Arap Silahlı Kuvvetleri bir aile şirketi gibi işlemekte, Hafter'in aile üyelerince yönetilmekte ve aşiret bünyesinde tekelleşmiş yasadışı faaliyetlerle finanse edilmektedir. Batı'daki milisler ise kendi müttefiklerini ve müşterilerini Batı'daki yönetimin çeşitli kademelerine yerleştirmeyi başarmıştır. Ülke genelinde bir istikrar sağlanamadığı hâlde genel olarak devlet görevlileri, iş insanları ve milis liderlerinden oluşan ve yasadışı yollarla zenginleşen bir yönetici sınıf ortaya çıkmış durumdadır. Zenginleşen yönetici sınıf Batı'da satın alarak, Doğu'da el koyarak mülkler elde etmiştir¹²¹.

Kongre 2015'te 1978 tarihli Kanun'u geriye dönük olarak yürürlükten kaldıran, mülklerin iadesi ve iade mümkün değilse adil bir tazminat ödenmesi gibi hükümler içeren bir kanun çıkartmıştır. Suliman İbrahim'in ifade ettiği gibi "büyük mülk sahiplerine tam tazminat ödenmesi ya da mülklerinin tamamen iade edilmesi son derece zengin bir mülk sahibi elit kesimi yeniden ortaya çıkaracaktır"¹²². Taşınmazların olduğu gibi iade edilmesi büyük bir evsizlik sorununa yol açacaktır. En azından şimdilik 2014'te patlak veren İkinci Libya İç Savaşı nedeniyle gerek Kongre'nin (artık Yüksek Danıştay) tartışmalı meşruiyeti gerek icra kabiliyetinin fiilen bulunmaması özel mülkiyete ilişkin çıkartılan kanunların uygulanamamasına yol açmaktadır¹²³. Dolayısıyla Libya üzerinde meşru bir şiddet tekelinin tam hâkimiyeti sağlanamamışken özel mülkiyete ilişkin oturmuş bir rejimden söz etmek mümkün değildir. Ne var ki 2011'den beri karşılaşılan ekonomi-politiği somutlaştıran anayasal gelişmeler ve diğer hukuki gelişmeler eskisinin aksine liberal bir mülkiyet anlayışının hâkim olacağı doğrulamaktadır.

2011 Geçici Anayasa Bildirgesi kişisel ve özel mülkiyeti devlet garantisi altına almış (8. mad.), özel mülkiyetin korunacağını, kanuni sınırlar dışında hiçbir malikin mülkü üzerinde tasarrufta bulunmasının engellenemeyeceğini hükme bağlamıştır (16. mad.). Keza Anayasa Taslağı Meclisi 2014 yılında Komite Önerisi 6. Bölümünde özel mülkiyet hakkının dokunulmazlığı ve peşin ödenen adil bir tazminat karşılığı kamu yararına kamulaştırılabileceğini öngörmüştür¹²⁴. 2015 yılında taslağa yapılan eklemeye malikler ile zilyetler arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Buna göre taşınır ve taşınmaz malları ellerinden alınan asıl malikin iade ve tazminat talepleri zilyedin maddi durumu ve mülke eklenen yapıların durumu göz önünde

¹¹⁶ PRASHAD, Arap Devriminin Geleceği, s.161.

¹¹⁷ FISCHBACH, Michael R.: "Jewish Property Claims and Post-Qaddafi Libya", Middle East Report, The Art & Culture of the Arab Revolts, Summer 2012, s.44-45, 48.

¹¹⁸ İBRAHİM, Suliman: "Property Claims in Post-Gaddafi Libya: Political Debates and Justice Seeking in the Aftermath of Law 4/1978", Hague J Rule Law 9, 2017, s.136, 138.

¹¹⁹ FITZGERALD ve MEGERISI, s.18.

¹²⁰ COUSINS, Michel: "Nationality to be given back to royal family; property to be assessed", 2020, LibyaHerald: <http://www.libyaherald.com/2014/03/nationality-to-be-given-back-to-royal-family-property-to-be-assessed/> (Erişim: 9.2.2023).

¹²¹ LACHER, Wolfram: "Libya's New Order", Sidecar/New Left Review: <http://newleftreview.org/sidecar/posts/libyas-new-order> (Erişim: 9.2.2023).

¹²² İBRAHİM, s.154.

¹²³ İBRAHİM, s.137.

¹²⁴ CDA (Constitutional Drafting Assembly): Committee Proposal on Chapter 6: Rights and Liberties, 2014, <http://security-legislation.ly/law/32908> (Erişim: 8.2.2023).

tutularak ele alınacaktır¹²⁵. Son hâlini 2017 yılında alan taslak hâlen kabul edilmemiştir. Fakat genel eğilim ülke genelinde bir istikrar sağlandığında Kaddafi'nin mülkiyet rejimine dönüşün söz konusu olmadığını, Libya'nın içerisinde geçtiği toplumsal, ekonomik ve politik koşulların sonucu olarak sosyalist veya sosyal bir mülkiyet rejiminden ziyade zenginleşen yönetici sınıfın egemenliğinde liberal bir mülkiyet rejiminin tesisinin daha net bir biçimde sağlanacağını göstermektedir.

V. SONUÇ

Mülkiyet rejimleri ile siyasal rejimlerin birbirlerini karşılıklı olarak etkilediklerinin bir örneğini Libya üzerinden gözlemlemek mümkündür. Mülkiyet rejimleri ile siyasal rejimler arasında doğrudan bir ilişki vardır ve siyasal rejim değişikliklerinin altında mülkiyet rejimi temel belirleyiciler arasında yer alır. Bu durum kendisini Libya'da da göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgede tarımsal ıslah olmaması, geçimin göçebe hayvancılık ve ticaret üzerinden sağlanması nedeniyle büyük topraklar temellük edilmemiştir. Taşınmazlar üzerinde özel mülkiyet sınırlı bölgelerde ve küçüktür. İç bölgelerdeki geniş arazilerde kolektif mülkiyet yaygındır. Fakat yabancıların arazi ve emlak satın almasına ilişkin yasağın kaldırılması, İtalyanların satın alma veya ipotek yoluyla geniş arazilere el koyması ve İtalya'nın endüstriyelleşirken Libya'da tarımsal koloni kurma planları rejim değişikliğine yol açmıştır. Pek çok dokunulmaz kabul edilen arazi faşizm döneminde tarım amacıyla kamulaştırılabilmiş, Libyalılar mülksüzleştirilirken İtalyan köylüler ve tarım işçileri bu arazilere yerleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Libya'nın bağımsızlığı tartışılırken İtalyan vatandaşlarına ait mülklerin korunması BM'nin gündeminde yer almış, Libya anayasası liberal bir anlayışla özel mülkiyeti korumuştur. İtalyanların hâlâ ülkelerindeki çoğu verimli araziye kontrol ediyor olması Libyalılar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Farklı toplumsal problemlerin bir arada tezahür etmesiyle derinleşen mevcut toplumsal hoşnutsuzluk ve Arap sosyalizminin etkisi Kaddafi rejimini yaratmıştır. Rejim özel mülkiyete ilişkin ciddi sınırlamalar öngörmüştür. Kamu mülkiyetine ağırlık vermiştir. Kısmen sosyalist bir eğilim izleyen rejim mülk sahipliğine dayalı bir sınıf farklılaşmasını önlemiştir. Rejimin son yıllarında neoliberal reformlar yürürlüğe koyulmuş, yöneticiler ve yakınları petrol gelirleri ve inşaat sektörü gibi kanallarla zenginleşmiştir. Mülkiyet sorunu bu rejimin devrilmesinde de bir etken olarak ortaya çıkmış, Kaddafi döneminde mülklerine el koyulanlar hukuki yollarla veya şiddet yoluyla önceden kendilerine ait olan mülkleri geri almaya çalışmışlardır. Taşınmazların eski maliklerine olduğu gibi iade edilmesi veya yüklü tazminatların beklenmesi büyük mülk sahibi bir sınıfı yeniden ortaya çıkartacağı gibi geniş kitleler açısından evsizlik ve yoksulluk problemini beraberinde getirecektir. Öte yandan iç savaş sırasında çoğu yasa dışı yollarla zenginleşmiş yeni toplumsal gruplar büyük mülkler edinmeye devam etmektedir. Libya'nın tamamı üzerinde meşru bir şiddet tekelinin tam hâkimiyetinin sağlanamamış olması özel mülkiyete ilişkin oturmuş bir rejimden söz edilmesini engellemektedir. Yapılmaya çalışılan yasal düzenlemeler tam manasıyla uygulanamamakla birlikte yabancı yatırımcıya güven verecek şekilde liberal bir eğilim göstermektedir. Fakat yasal düzenlemelerin tam manasıyla uygulanamamasının hâlihazırda çeşitli sermaye gruplarının çıkarlarıyla örtüştüğü söylenebilir. Nitekim Libya'nın içerisinde bulunduğu siyasal karmaşa, karmaşadan faydalanan yeni toplumsal grupların mülk edinmelerini sağlamışken karmaşanın kendisi gerek emperyalizm gerek yerelde zenginleşen sınıf için kullanışlı bir rejim(sizlik) sağlamaktadır.

¹²⁵ İBRAHİM, s.155.

KAYNAKÇA

- ABDUNNASIR, Cemal: Arap Devriminin Yöntemleri, Çev.: Mehmet Emin Bozarslan, Habora, İstanbul 1970.
- AHMİDA, A. Abdullatif: Forgotten Voices: Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya, Routledge, New York 2005.
- ASSAF, Simon: "Libya at the crossroads", International Socialism (13), <http://isj.org.uk/libya-at-the-crossroads/> (Erişim: 7.2.2023).
- BAYIK, Hüdayi: Kaddafi. Nur, Ankara 1973.
- BOZARSLAN, Hamit: Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye, Çev. Ali Berktaş, İletişim, İstanbul 2011.
- BROWN, Ellen: "Why they killed Gaddafi", iai News: <http://iai.tv/articles/why-they-killed-gaddafi-auid-1757> (Erişim: 7.2.2023).
- CDA (Constitutional Drafting Assembly): Committee Proposal on Chapter 6: Rights and Liberties, 2014, <http://security-legislation.ly/law/32908> (Erişim: 8.2.2023).
- CİN, Halil: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı, Ankara 1978.
- COCKBURN, Alexander: "What's Really Going on in Libya?", Counterpunch: <http://www.counterpunch.org/2011/04/15/what-s-really-going-on-in-libya/> (Erişim: 7.2.2023).
- Constitution of the Kingdom of Libya of 1951: <http://security-legislation.ly/law/31474> (Erişim: 16.12.2022).
- COTTERILL, Joseph: "The Central Bank of Benghazi", 2011, Financial Times: <http://www.ft.com/content/2be33842-d162-30e6-bb90-98e405724e6b> (Erişim: 8.2.2023).
- COUSINS, Michel: "Nationality to be given back to royal family; property to be assessed", 2020, LibyaHerald: <http://www.libyaherald.com/2014/03/nationality-to-be-given-back-to-royal-family-property-to-be-assessed/> (Erişim: 9.2.2023).
- CRESTI, Federico: Subjecthood, Citizenship, Autonomy, Independence? Legal Status and National Claims in the First Decade of Italian Occupation in Libya (1911–1920), Citizens and Subjects of the Italian Colonies: Legal Constructions and Social Practices, 1882–1943, Ed. Simona Berhe ve Olindo De Napoli, Routledge, New York, 2022.
- ÇAKAR, Enver: Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- DEEB, Marius: "Radical Political Ideologies and Concepts of Property in Libya and South Yemen", The Middle East Journal 40(3), 1986, s.445-461.
- EI-KİHYA, Mansur Ö.: Libya'nın Kaddafi'si, Çev. Saadet Yıldız İnal, Kaknüs, İstanbul 2011.
- EI KUDSİ, Ahmet: Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi, Çev. Orhan Koçak, Köz, İstanbul 1975.
- ERDAĞ, Ramazan: Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity, Palgrave Macmillan, New York 2017.
- ERDURMAZ, Serdar: Libya: Arap Baharının Solan Yüzü, Berikan, Ankara 2012.
- EVANS-PRITCHARD, E.E.: The Sanusi of Cyrenaica, Clarendon Press, Oxford 1949.
- FISCHBACH, Michael R.: "Jewish Property Claims and Post-Qaddafi Libya", Middle East Report, The Art & Culture of the Arab Revolts, Summer 2012, s.44-45, 48.
- FITZGERALD, Mary ve MEGERISI, Tarek: Libya: Whose Land Is It?: Property Rights and Transition, Legatum Institute, London 2015.
- FOWLER, G. L.: "Italian Colonization of Tripolitania" Annals of the Association of American Geographers 62(4), 1972, s.627-640.
- FOWLER, G. L.: "Decolonization of Rural Libya", Annals of the Association of American Geographers 63(4), 1973, s.490-506.
- G., H.: "The United Kingdom of Libya", The World Today 8(5), 1952, s.193-202.
- GÜLER, Zeynep: Süveyş'in Batsında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Yeni Hayat, İstanbul, 2004.
- HOURANI, Albert: Arap Halkları Tarihi, Çev. Yavuz Alogan, İletişim, İstanbul 2020.
- İBRAHİM, Suliman: "Property Claims in Post-Gaddafi Libya: Political Debates and Justice Seeking in the Aftermath of Law 4/1978", Hague J Rule Law 9, 2017, s.135-156.
- Irak Büyükelçiliği Basın Ateşeliği: Devrimci Irak 1968-1973: Arap Baas Sosyalist Partisi'nin Sekizinci Irak Bölgesel Kongresinde Benimsenen Siyasal Rapor. Ankara 1974.
- İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1, Çev. Halil Berktaş, Eren, İstanbul 2000.
- JABER, Kamel A.: Arap Baas Sosyalist Partisi: Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü, Çev. Ahmet Ersoy, Altınok, Ankara 1970.
- KADDAFİ, Muammer: Görüşlerim, Çev. Mehmet Keskin, Hareket, İstanbul 1974.
- KADDAFİ, Muammer: Yeşil Kitap, Libya Halk Bürosu Yayınları, 1975.
- KHALIDI, Ismail R.: "Constitution of the United Kingdom of Libya: Background and Summary", Middle East Journal 6(2), 1952, s.221-228.
- KILINÇ, Ahmet: "The Influence of The Ottoman State On Islamic Law", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı, 2022/2, s.547-580.
- KOVALYOVA, Svetlana ve FARGE, Emma: "ENI leads Libya oil race; Russia, China may lose out", 2011, Reuters: <http://www.reuters.com/article/us-libya-oil/eni-leads-libya-oil-race-russia-china-may-lose-out-idUSTRE77L5JR20110822> (Erişim: 8.2.2023).
- LACHER, Wolfram: "Libya's New Order", Sidecar/New Left Review: <http://newleftreview.org/sidecar/posts/libyas-new-order> (Erişim: 9.2.2023).
- Law No. (30) of 2012 on regulations for political entities: <http://security-legislation.ly/law/31927> (Erişim: 8.2.2023)
- Law No. (36) of 2012 on property and asset management of certain persons: <http://security-legislation.ly/law/31743> (Erişim: 8.2.2023).
- Law No. (37) of 2012 on criminalisation of the glorification of tyrants: <http://security-legislation.ly/law/31721> (Erişim: 8.2.2023).
- LE GALL, Michel: "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal", International Journal of Middle East Studies 21(1), 1989, 91-106.
- LEWIS, William H. ve GORDON, Robert: "Libya after Two Years of Independence", Middle East Journal 8(1), 1954, s.41-53.
- Libya's Draft Constitution of 2016: http://www.constituteproject.org/constitution/Libya_2016D?lang=en (Erişim: 9.2.2023).
- LOBBAN Jr., Richard A. ve DALTON, Chris H.: Libya: History and Revolution, Praeger, California 2014.
- LUTSKIY, Borisoviç: Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, Çev. Turan Keskin, Yordam, İstanbul 2011.
- MANSFIELD, Peter: Mısır İhtilali ve Nasır, Çev. Ergün Tuncalı, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.
- MATTES, Hanspeter: Libya, Elections in Africa: A Data Handbook, Ed. D. Nohlen, M. Krennerich ve B. Thibaut, Oxford University Press, New York 1999.
- MERT, Özcan: "Osmanlı Belgelerine Göre Banco di Roma'nın Trablusgarb'daki Faaliyetleri", Belleten 51(200), 1987, s.829-848.
- OYENIYI, B. A.: The History of Libya, Greenwood, California 2019.
- ÖZKÖSE, Kadir: "Osmanlı Devleti ile Senüsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1(2), 2013, s.11-39.
- PRASHAD, Vijay: Arap Baharı, Libya Kışı, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam, İstanbul 2012.
- PRASHAD, Vijay: Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği, Çev. Senem Erdoğan, Yordam, İstanbul 2017.

- RUSSELL, E. J.: “Agricultural Colonization in the Pontine Marshes and Libya”, The Geographical Journal 94(4), 1939, s.273-289.
S., F.: “Libya: Seven Years of Independence”. The World Today 15(2), 1959, s.59-68.
SEGRE, Claudio G.: “Italo Balbo and the Colonization of Libya”, Journal of Contemporary History 7(3/4), 1972, s.141-155.
SETA: İsyân, Müdahale ve Sonrası: Libya’da Dönüşümün Sancıları, 2011.
SIMONS, Geoff: Libya: The Struggle for Survival, Palgrave Macmillan, London 1996.
SUNE, Engin: Kaddafi Diktatöryasından Piyasaların Esaretine. Kolektif Emperyalizm: Mağribden Maşrıka Dönüşümün Ekonomi Politigi, Der. Ali Murat Özdemir, İmge, Ankara 2014.
TİBİ, Bessam: Arap Milliyetçiliği, Çev. Taşkın Temiz, Yöneliş, İstanbul 1998.
TURNER, Bryan S.: “Islam, Capitalism and the Weber theses”, The British Journal of Sociology 25(2), 1974, s.230-243.
UNGA (United Nations General Assembly) (15.12.1950): 5th Session, Resolution 388(V): Economic and Financial Provisions Relating to Libya (A/1775), New York.
UNGA (United Nations General Assembly) (21.11.1949): Question of the disposal of the former Italian colonies: <http://www.refworld.org/docid/3b00f08c18.html> (Erişim: 1.2.2023).
VANDEWALLE, Dirk: “Qadhafi’s ‘Perestroika’: Economic and Political Liberalization in Libya”. Middle East Journal 45(2), 1991, s.216-231.
VANDEWALLE, Dirk: A History of Modern Libya, Cambridge, New York 2012.
ZIADEH, Nicola A.: Sanüşiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam, Brill, Leiden 1968.

Yazar Beyanı | Author's Declaration

Mali Destek | Financial Support: Yazar Furkan YILMAZ, bu çalışmanın araştırılması, yazarlığı veya yayınlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır. | Furkan Yılmaz who is the author has not received any financial support for the research, authorship, or publication of this study.
Yazarların Katkıları | Authors's Contributions: Bu makale yazar tarafından tek başına hazırlanmıştır. | This article was prepared by the author alone.
Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı | The Declaration of Conflict of Interest/Common Interest: Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir. | No conflict of interest or common interest has been declared by the author.
Etik Kurul Onayı Beyanı | The Declaration of Ethics Committee Approval: Çalışmanın herhangi bir etik kurul onayı veya özel bir izne ihtiyacı yoktur. | The study doesn't need any ethics committee approval or any special permission.
Araştırma ve Yayın Etiği Bildirgesi | The Declaration of Research and Publication Ethics: Yazar, makalenin tüm süreçlerinde İnÜHFD'nin bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyduğunu ve verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığını, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde İnÜHFD'nin ve editör kurulunun hiçbir sorumluluğunun olmadığını ve bu çalışmanın İnÜHFD'den başka hiçbir akademik yayın ortamında değerlendirilmediğini beyan etmektedir. | The author declares that he complies with the scientific, ethical, and quotation rules of InULR in all processes of the paper and that he does not make any falsification of the data collected. In addition, he declares that Inonu University Law Review and its editorial board have no responsibility for any ethical violations that may be encountered, and that this study has not been evaluated or published in any academic publication environment other than Inonu University Law Review.